

MICHAŁ KONRAD MAŁEK

UNIwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Warszawa

KULTURA WSPÓŁCZESNEJ MŁODZIEŻY WYZWANIEM DLA KATECHEZY

Katechezy nie głosi się w próżni. Zawsze ukierunkowana jest na konkretnego człowieka żyjącego w określonym czasie i określonej kulturze. Czasy, kiedy młodzież żyła w tej samej kulturze, co pokolenie rodziców, odeszły. Od kilku dekad młodzież chce się wyróżniać, wybiera inne stroje, słucha innej muzyki, można odnieść wrażenie, że żyje innymi wartościami. Ponieważ katecheza bardzo często dotyka płaszczyzny kultury, należy starać się zrozumieć jaka jest kultura współczesnej młodzieży i jakie stawia wyzwania dla działań katechetycznych. W niniejszym artykule następuje próba refleksji na ten właśnie temat.

Sposoby opisywania kultury

Łaciński termin *cultura* pierwotnie wiązał się z uprawą ziemi – *cultura agri*. Oznaczał przekształcanie przez człowieka przyrody w stan inny, bardziej pożądany i przydatny. Cynceron pierwszy użył tego terminu jako *cultura animi* – uprawa umysłu – na określenie filozofii. Od tego momentu termin „kultura” zaczęto wiązać z działalnością, która miała na celu pielęgnowanie, kształcenie czy doskonalenie. Zakres użycia tego terminu zwiększał się systematycznie w ciągu wieków. Według socjologów kultury daje się wyodrębnić dwa różne sposoby jej badania¹. W pierwszej grupie znaczeń kultura jest pewną własnością ludzkich zbiorowości. Claude Levi-Strauss uważał, że w kulturze najważniejsze są struktury, a nie to, co wiąże się ze sferą psychologiczną kultury. Zjawiska kulturowe tak istotne dla kultury znajdują się na poziomie porządku nieuświadomionego². Według Stefana Nowaka niezależnie od tego, czy bada się kulturę danej grupy, uwzględniając jej cechy specyficzne, czy też wszystkie ją charakteryzujące, kultura jest własnością pewnej zbiorowości ludzkiej³.

¹ M. Filipiak, *Pojęcie kultury*, w: *Wprowadzenie do socjologii kultury*, red. M. Filipiak, Lublin 2009, s. 11.

² C. Levi-Strauss, *Antropologia strukturalna*, Warszawa 1970.

³ S. Nowak, *Metodologia badań socjologicznych*, Warszawa 1970, s. 54-60.

Drugi sposób badania kultury zajmuje się przede wszystkim jej treścią. Kulturę rozumie się jako pewien system wzorów⁴. Warto dodać, że termin ten funkcjonuje również w języku potocznym i ma wartościujące dodatnie znaczenie. W języku polskim termin kultura pojawił się w dziele Joachima Lelewela pt. *Wykład dziejów powszechnych* (1822-1824). Według niego kultura obejmowała: moralność, religię, obyczaje, organizację społeczną, pracę fizyczną i umysłową oraz sztuki⁵.

Kulturę można opisywać w rozumieniu wartościującym i opisowym. Według rozumienia wartościującego będzie to ocena kultur poszczególnych zbiorowości ludzkich. Kultura jest tu pojmowana jako zjawisko podlegające rozwojowi w toku dziejów. Może być uznawana za lepszą lub gorszą, bardziej lub mniej cywilizowaną. Sposób opisowy jest neutralny, nieoceniający. Kultura rozumiana jest jako zespół wielu zróżnicowanych zjawisk, które można opisywać, lecz nie wolno ich wartościować⁶.

Wyróżnia się atrybutywne i dystrybutywne rozumienie kultury. W znaczeniu atrybutywnym kultura jest cechą stałą, atrybutem ludzkości lub pojedynczego człowieka. W tym sensie występuje tylko w liczbie pojedynczej. W znaczeniu dystrybutywnym jest to zbiór cech określonej zbiorowości. W tym znaczeniu posiada również liczbę mnogą, np.: kultura młodzieżowa – kultury młodzieżowe. Funkcjonujące pojęcie „dobra kultury” obejmuje rzeczy, usługi, jak i dobra niematerialne, zachowania, zjawiska etyczne itp. Z pojęciem tym łączy się termin „wartości kultury”. Jest to stosunek człowieka lub grupy ludzi do danego dobra kultury. Do utrzymania istniejącego porządku społecznego przyczyniają się wzory kultury. Według socjologii amerykańskiej dzielą się na: wzory zwyczajowe, moralne i prawne⁷.

Dla właściwego zrozumienia pojęcia kultury młodzieżowej należy wyjaśnić pojęcia: subkultury, kontrkultury i kultury alternatywnej. W ujęciu opisowym subkultura określa wyodrębniony według jakiegoś kryterium, np. religijnego czy demograficznego, segment życia społecznego i jego kulturę, np. subkultura uczniów. W takim ujęciu jest segmentem kultury i nie podlega wartościowaniu. Ponieważ w etymologii przyrostek „sub-” rozumiano jako coś „pod” kulturą, czyli od niej niższego, zaczęto ten termin odnosić do form patologii społecznej np. subkultura narkomanów. W latach 60. XX wieku termin ten był używany do opisania zjawisk kontestacji młodzieżowych. Jednak taka młodzież nie należała do grup przestępczych. Dlatego powstał nowy termin – kontrkultura. Został użyty w 1969 roku przez amerykańskiego historyka i teoretyka kultury Theodore’a Roszaka⁸. Kontrkultura był to zarówno sprzeciw wobec kultury zastanej, jak i próba tworzenia kultury nowej, która miała zastąpić zanegowaną rzeczywistość kulturową. Właśnie

⁴ M. Filipiak, dz. cyt., s. 12.

⁵ Tamże, s. 14.

⁶ Tamże, s. 20-21.

⁷ A. Zajączkowski, *Rzecz o socjologii*, Warszawa 1993, s. 28-32.

⁸ M. Filipiak, dz. cyt., s. 26.

w latach 60. młodzież wystąpiła przeciwko zastanej kulturze. Zaczęto w jej miejsce tworzyć nową kulturę – alternatywną.

Z problematyką kultury, zwłaszcza w aspekcie socjologicznym związane jest zagadnienie wartości. Odniesienie do wartości ma każda sfera życia społecznego. Określają one postawy i role społeczne uczestników życia społecznego, na nich bazują wzorce, wzory i modele zachowań, do nich odnoszą się normy społeczne regulujące: ekonomię, gospodarkę, politykę i kulturę⁹. Cała sfera kultury jest związana z wartościami, jest w nich osadzona i z nich wynika. Badania socjologiczne podkreślają zmienny charakter wartości. Wybór i hierarchizacja wartości zależą od uwarunkowań historycznych, społecznych i psychologicznych. Wskazują na relatywizm przyjętych kryteriów zarówno dla określonego społeczeństwa, jak i jego kultury. „Obiegowe w danym społeczeństwie systemy i kryteria wartości stają się przez ich internalizację podstawowymi mechanizmami regulującymi zachowania i postawy ludzkie. W ramach określonej i względnie trwałej kultury uznawane wartości obiektywizują się i zaczynają w niej obowiązywać, jako podstawy ocen wzorców kulturowych i norm współżycia społecznego.”¹⁰

Funkcjonuje również odmienne socjologiczne podejście do zagadnienia wartości. Mają one charakter uniwersalny – prawda, dobro, piękno – i stanowią inspirację do działań ludzi w życiu społecznym. Jak pisze Mieczysław A. Krąpiec „[...] wszelkie dzieła kultury pochodne od ducha, przeznaczone dla rozwoju ducha, mają szansę przetrwania tylko poprzez ludzkiego ducha”¹¹.

Uczestnictwo młodzieży w kulturze

Ponieważ tematem niniejszej refleksji jest kultura młodzieży, należy przedstawić typy kultury, w jakich młodzież uczestniczy, które można wyróżnić ze względu na ich poziom. Jest to kultura masowa (popularna) i kultura wysoka (elitarna)¹². Uczestnictwo w kulturze oznacza również włączenie się w sytuację kulturowo uregulowaną. Rezultatem jest zmiana zastanego kontekstu. Może to oznaczać nawet zmianę wszystkich wchodzących w grę elementów (lokalne strukturyzowanie). Dlatego można wyróżnić trzy jego wymiary¹³:

1. Uczestnictwo staje się procesem uspołeczniania.
2. Uczestnictwo pociąga za sobą przekształcanie elementów, które wchodzą w relację.

⁹ M. Cichosz, M. Lewicka, A. Molesztak, *Animacja społeczno-kulturalna. Współczesne wyzwania. Młodzież i seniorzy jako odbiorcy kultury*, Kraków 2018, s. 19-20.

¹⁰ J. Gajda, *Antropologia kulturowa. Wprowadzenie do wiedzy o kulturze*, Kraków 2012, s. 34.

¹¹ M. A. Krąpiec, *Ja – człowiek. Zarys antropologii filozoficznej*, Lublin 1979, s. 214.

¹² J. Gajda, *Antropologia kulturowa...*, s. 22.

¹³ M. Cichosz, M. Lewicka, A. Molesztak, *dz. cyt.*, s. 53.

3. Uczestnictwo oznacza swoiste „meta uczestnictwo”, wpływa na warunki sytuacji uczestnictwa, modyfikuje je, wpływa na reprodukcję stanu rzeczy, jego stabilizację.

Uczestnictwo w kulturze w znaczeniu wąskim to: odbiór, uczenie się, wykorzystywanie i konsumowanie dóbr kultury wytworzonych przez innych. Uczestnictwo w kulturze w ujęciu szerokim jest procesem włączania i wyłączenia się jednostek i grup, przedmiotów, idei, zachowań w konkretne sytuacje uregulowane kulturowo. Jest ono możliwe dzięki ludzkim zachowaniom, więc musi być aktywne.

Obecnie, w związku z rozwojem mediów cyfrowych i ze zmianami cywilizacyjnymi, uczestnictwo w kulturze w znaczącej części przeniosło się do domów, nastąpiło umasowienie kultury. W ujęciu socjologicznym zdefiniowanie wieku młodzieży nie jest jednoznaczne: „Zjawiska pluralizacji i hybrydyzacji kategorii wiekowych sprawiają, że niezwykle trudno określić moment, w którym człowiek przestaje przynależć do kategorii młodzieży i staje się osobą dorosłą”¹⁴. W *Nowym Słowniku pedagogicznym* młodzież definiuje się, biorąc pod uwagę kryterium wiekowe. Jest to etap w życiu, który rozpoczyna się w wieku 17-18 lat i trwa do 22-25 roku życia¹⁵. Wincenty Okoń podkreśla, że jest to okres przejściowy pomiędzy uzyskaniem dojrzałości biologicznej i psychicznej, aż do uzyskania statusu człowieka dorosłego. Według tej definicji młode osoby to te, które nie pełnią jeszcze ról osób dorosłych (rodzina, praca itp.). Jednak we współczesnych czasach definicja ta nie odzwierciedla stanu faktycznego społeczeństwa. Obecnie młodzi ludzie studiują do 25. roku życia, związek małżeński zawierają około 30. roku życia lub nie zawierają go w ogóle, posiadanie dziecka odkładane jest na dalszą przyszłość¹⁶. Jerzy Wertestein-Żuławski rozpatruje zagadnienie przypisania młodzieży w ujęciu społecznym i demograficznym¹⁷. W wymiarze społecznym jest to nadawanie młodzieży statusu pokolenia, które w swej specyfice połączone jest wspólnymi przeżyciami, doświadczeniami, które mają znaczenie dla kształtowania obrazu świata. W znaczeniu demograficznym młodzież to osoby między 15. a 29. rokiem życia.

Erik H. Erikson wprowadził koncepcję rozwoju psychospołecznego człowieka. W swojej teorii zajął się wzajemnymi afiliacjami ego i wpływów społecznych w procesie formowania się poczucia tożsamości. Autor dokonał podziału życia ludzkiego na 8 stadiów: wiek niemowlęcy, dzieciństwo, wiek zabawy, wiek szkolny, adolescencja, wczesna dorosłość, późna dorosłość. Dla społeczeństw uprzemysłowionych wymienia adolescencję przedłużoną oraz okres moratorium psychospołecznego. Wskazuje na możliwość istnienia etapu pośredniego między adolescencją a wczesną

¹⁴ K. Szafraniec, *Młodość jako wyłaniający się problem i nowa polityczna siła*, „Nauka” 1(2012), s. 103.

¹⁵ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1998, s. 311.

¹⁶ K. Szafraniec, *Młodość jako...*, s. 104.

¹⁷ A. Kwak, *Rodzina i młodzież. Teoria i badania*, w: *Młodzież a rodzina*, red. A. Kotlarska-Michalska, Poznań 2009, s. 51.

dorosłością. Erikson zakłada, że zmiany rozwojowe, zachodzące w każdym ze stadiów, mają znaczenie dla zmian zachodzących w kolejnych stadiach. Rozwiązanie kryzysu, czyli opowiedzenie się za jedną z dwóch przeciwstawnych tendencji oznacza moment przejścia do następnego etapu w życiu człowieka¹⁸. W tym ujęciu młodzież obejmuje stadium 5. – dorastanie, czyli okres 12-18 lat oraz 6. – wczesna dorosłość, czyli lata pomiędzy 18-20 rokiem życia a wczesną dojrzałością, czyli 30-35 rokiem życia.

Jest to okres, w którym następuje kwestionowanie wszelkich autorytetów, norm i wartości, ale jednocześnie poszukiwanie odpowiedzi na podstawowe pytania egzystencjalne. Szczególnie ważne jest nawiązywanie relacji z innymi, poszukiwanie akceptacji. Dla udziału młodzieży w kulturze ważne jest podkreślanie osób znaczących, które mogą ją zaktywizować¹⁹. W psychologii rozwojowo-wychowawczej dla omawianego okresu życia człowieka najczęściej funkcjonują terminy: wczesna adolescencja (od 11/12 do 15/16 roku życia) późna adolescencja (od 15/16 do 18/20 roku życia) i wczesna dojrzałość (od 18/21 do 30/35 roku życia). Podstawą tego podziału jest neurofizjologiczne podłoże²⁰. Nie należy do tematu szczegółowe omawianie poszczególnych faz rozwojowych, ale warto zwrócić uwagę na kształtowanie przeżyć estetycznych wśród młodzieży, gdyż będą miały wpływ na ich wybory dotyczące kultury. Przeżycia estetyczne kształtują się w środowisku szkolnym, rodzinnym oraz poprzez mass media. Rośnie wrażliwość na piękno przyrody, na własny wygląd, strój. Pojawiają się zainteresowania literaturą, sztuką, szczególnie muzyką. Mogą pojawiać się próby własnej twórczości artystycznej. Młodzież w tym wieku (gimnazjum) jest krytyczna, jej upodobania mogą rodzić konflikty w szkole i w domu. Młodzież ma swoich idoli, poszukuje i stawia sobie pewne wzorce do naśladowania. Jednak nie potrafi ich w pełni zrealizować, na skutek słabej jeszcze woli i braków w rozwoju własnej osobowości. Jest to moment, gdy grupy nieprzystosowanych społecznie mogą stać się atrakcyjne i tworzyć subkultury²¹. Okres adolescencji obejmuje również młodzież szkół średnich. Następuje w tym czasie rozwój moralny młodzieży, przechodzi ona od ulegania autorytetom do heteronomii i osobowej autonomii²². Dokonuje się to na trzech płaszczyznach: interioryzacji, absolutyzacji i socjalizacji. Do interioryzacji dochodzi, gdy następuje przyjęcie i dobrowolne akceptowanie wartości, norm i zasad religijnych, a motywacja religijna obejmuje działania życiowe. Absolutyzacja to uporządkowanie tych wartości według pewnej hierarchii. Wszelkie wartości porządkuje się wokół Dekalogu, socjalizacja jest

¹⁸ M. Cichosz, M. Lewicka, A. Molesztak, dz. cyt., s. 63.

¹⁹ M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, *Psychologia rozwoju człowieka*, tom 1, *Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1996, s. 198-199.

²⁰ S. Kulpaczyński, *Psychologia rozwojowo-wychowawcza nie tylko dla katechetów*, Lublin 2009, s. 36.

²¹ Tamże, s. 162.

²² M. Murawski, *Rozwój religijny*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 70-94.

procesem pozwalającym zrozumieć, że należy się do grupy społecznej, do Ludu Bożego, w którym ma się swoje miejsce i odpowiedzialność²³.

Z refleksji socjologicznej wynika, że poziom aksjologiczny i społeczno-pedagogicznych kontekstów uczestnictwa w kulturze ułatwia zrozumienie aktualnych potrzeb kulturalnych młodzieży. Kultura jest utożsamiana z wartościami pozytywnymi. Wszelkie działania w obszarze kultury, które pomnażają jej dziedzictwo i wnoszą do niej nowe wartości mogą być rozpatrywane jako kult wartości²⁴. Wychowanie do uczestnictwa w kulturze ma na celu wspieranie osobistych możliwości wychowanka i ukierunkowanie go na wartości. Ma pomagać w: kształtowaniu jego tożsamości, nabywaniu nowych umiejętności i przyjmowaniu adekwatnej postawy.

Badania praktyk kulturalnych Polaków wykazały, że następuje powolna, nie-spójna erozja wartości i znaczenia, jakie są przypisywane poszczególnym dziedzinom kultury. Przeobrażenia te są warunkowane przez typowe zmienne: wiek, wykształcenie, miejsce zamieszkania, kwestie ekonomiczne. Przy niskim poziomie wykształcenia i niskim poziomie wydatków erozja ta przebiega dość gwałtownie²⁵. Badania przeprowadzone wśród młodzieży akademickiej wykazały, że tylko dla niewielkiego odsetka respondentów (7,2%) uczestnictwo w kulturze i rozwijanie własnych zainteresowań kulturalnych było ważnym celem życiowym. Dla większości cel ten został postawiony na przedostatnim miejscu²⁶. Przyczyny takich wyborów tkwią w zainteresowaniach, a te są jednym z warunków podejmowania aktywności kulturalnej. Jeżeli środowisko społeczne, różnorodnych form aktywności jest pozbawione, nie zachęca to młodych ludzi. Zwiększenie form aktywności kulturalnej w społeczności lokalnej prowadzi do większego prawdopodobieństwa, że działania te zaaprobuje młodzież²⁷.

Aktywność kulturalna młodzieży pozostaje w ścisłym związku z wykształceniem rodziców jak wykazały badania Jolanty Urbanek²⁸. Studenci, których rodzice mieli wykształcenie wyższe lub niepełne wyższe przejawiali bardziej pozytywny stosunek do kultury niż pozostali. Miało to wpływ zwłaszcza podczas pierwszych lat studiów, podobnie jak miejsce zamieszkania. Związek taki nie występuje u studentów 4. roku. Przeszkodami w podejmowaniu aktywności kulturalnej są zdaniem studentów: brak wolnego czasu i środków finansowych²⁹.

²³ Tamże, s. 75-81.

²⁴ M. Cichosz, M. Lewicka, A. Molesztak, dz. cyt., s. 73; R. Pater, *Edukacja muzealna – wychowanie do adekwatnego uczestnictwa w kulturze*, „Parezja” 1(2017), s. 84.

²⁵ B. Fatyga, *Wartości jako generatory żywej kultury*, w: *Praktyki kulturalne Polaków*, red. R. Drodowski, B. Fatyga, M. Filiciak i in., Toruń 2014, s. 76.

²⁶ J. Urbanek, *Uczestnictwo młodzieży akademickiej w kulturze*, Kraków 2002, s. 86.

²⁷ M. Cichosz, M. Lewicka, A. Molesztak, dz. cyt., s. 74.

²⁸ J. Urbanek, dz. cyt., s. 77.

²⁹ Tamże, s. 77-80.

Nowa technologia powoduje inne formy spędzania wolnego czasu, które mają wpływ na uczestnictwo młodzieży w kulturze. Młodzież obecnie niechętnie uczestniczy w zajęciach pozalekcyjnych, zdecydowanie mniej czyta, niechętnie bierze udział w amatorskich ruchach artystycznych, nie są wśród niej popularne muzea, teatr czy filharmonia³⁰. Na uczestnictwo kulturalne polskiej młodzieży składa się: chodzenie do kina i na koncerty (przeszło 85%), wizyty w muzeach, galeriach itp. (70%), oglądanie przedstawień teatralnych, tanecznych, operowych (przeszło 40%), amatorska aktywność artystyczna (przeszło 30%)³¹. Zauważa się ważną zmianę kulturową, fakt, że każdy ma swoje autorytety, nie ma jednej elity, do której należy aspirować³². Dziś kulturalna elita jest jedną z wielu.

Najbardziej popularnymi nośnikami przekazów kulturowych są telewizja i internet. Z sieci korzysta 97% osób w wieku 16-24 lata, najmłodszy do 16 godzin dziennie³³. Jan van Dijk podkreśla, że młodzi użytkownicy internetu korzystają z niego w sposób coraz bardziej wszechstronny. Z mediów korzystają w sposób wielozadaniowy³⁴. Pojawia się nowa grupa użytkowników kultury, których wyróżnikami są: wskaźniki sprzętowe, mobilność tzn. korzystanie z internetu na urządzeniach przenośnych (telefonach komórkowych czy tabletach), widoczne zaangażowanie zarówno w konsumpcję treści, jak i jej produkcję, tzn. robienie zdjęć, nagrywanie filmów, pisanie własnych tekstów, nagrywanie utworów muzycznych³⁵. Usieciowienie, nowy wymiar życia społecznego i kulturowego, ma wpływ również na czytelnictwo. Pojawiły się e-booki, audiobooki, e-biblioteki, e-księgarnie. Przykładem nowej, kreatywnej działalności jest tworzenie: fikcji fanowskich (fan-fiction), blogów literackich, poezji SMS-owej, web komiksów. Na popularności zyskuje twórczość, w której czytelnik ma wpływ na fabułę.

Bardzo często młodzież obcuje z kulturą lub wytwarza jej elementy poprzez media. Z uwagi na to konieczna wydaje się refleksja ich dotycząca.

Współczesne media – specyfika przekazu

Każde z mediów charakteryzuje się właściwym dla swojej specyfiki, odrębnym typem przekazu. Jest on oparty na odmiennym zbiorze kodów i konwencji produkcyjnych³⁶. Analizując medialny tekst, należy uwzględnić specyfikę me-

³⁰ M. Cichosz, M. Lewicka, A. Molesztak, dz. cyt., s. 78.

³¹ K. Szafraniec, M. Boni, *Młodzi 2011*, Warszawa 2011, s. 248.

³² K. Słupska, *Uczestnictwo w kulturze współczesnej młodzieży. Młody człowiek jako odbiorca i twórca treści (widz i kreator)*, w: *Młodzież w dobie przemian społeczno-kulturowych*, red. K. Segiet, Poznań 2015, s. 176.

³³ Tamże, s. 178.

³⁴ J. van Dijk, *Spoleczne aspekty nowych mediów. Analiza społeczeństwa sieci*, Warszawa 2010, s. 287.

³⁵ K. Słupska, dz. cyt., s. 179.

³⁶ L. Taylor, A. Willis, *Medioznawstwo*, Kraków 2006, s. 3.

dium, które go zamieszcza. Analiza powinna zawierać formalne aspekty tekstu oraz komunikowane treści, ponieważ sposób komunikowania ma znaczenie dla rozumienia tekstu medialnego. Forma komunikatu to techniki, kody, konwencje, specyficzne dla przekazywanego komunikatu. Sam komunikat to treść. Obecnie wymiennie używa się określeń: mass media, środki masowego przekazu, środki masowej komunikacji czy środki społecznego oddziaływania. Według Janusza Gajdy między tymi określeniami zachodzą różnice znaczeniowe³⁷:

- „mass media” – oznaczają narzędzie informacji,
- „środki masowej informacji” – akcentują masowy charakter przekazywanej informacji,
- „środki masowej komunikacji” – sugerują masowe porozumiewanie się,
- „masowe środki oddziaływania społecznego” – sugerują jednostronne wywieranie wpływu na odbiorcę.

Adam Lepa mass media określa jako „ogół elektrycznych i elektronicznych sposobów odtwarzania, zapisywania i rozpowszechniania obrazów i dźwięków, które stosuje się w komunikowaniu masowym w celu zorganizowanego odbioru indywidualnego lub zbiorowego”, czyli „są to techniczne sposoby przekazywania pewnych treści masowemu odbiorcy”³⁸. Obecnie, w związku z dynamicznie rozwijającymi się nowymi technologiami funkcjonują pojęcia: hipermedia oraz multimedia. Są to „środki techniczne, których podstawą jest komputer w sieci, z oprogramowaniem połączony z innymi mediami jak monitor, magnetowid, odtwarzacz płyt kompaktowych, skaner, drukarka, mikrofon”³⁹. Pozwala to na łączenie i przetwarzanie różnych pod względem kodu tekstów. Mogą być one przetwarzane, tworzone i rozprzestrzeniane za pomocą internetu. Charakterystyczną cechą mediów jest to, że treści są nadawane z centrum. W hipermediach nadawcami są poszczególne osoby, które w dowolnym czasie nadają i odbierają komunikaty. Hipermedia są interaktywne. Rodzaj medium ma wpływ na przekaz i odbiór. Radio i telewizja dają przekaz indywidualny, ale odbiór następuje w sposób masowy. Prasa odwrotnie – przekaz jest masowy, a odbiór indywidualny. Wspólna cecha tych mediów to bardzo szeroki zakres oddziaływania, nieporównywalnie duży w stosunku do wcześniejszych epok.

Marshall McLuhan środki masowego przekazu dzieli na gorące i zimne. Środki gorące są zredukowane, atakują odbiorcę w sposób jednokierunkowy i agresywny. Oddziałują na jeden zmysł, powodują małe współuczestnictwo odbiorcy (radio, pismo, fotografia). Środki zimne nadają komunikaty bogate i wielostronne, informacje są mało intensywne, oddziałują na wiele zmysłów (mowa, telewizja). Środki gorące nie dają odbiorcy możliwości uzupełnienia komunikatu, a środki zimne

³⁷ J. Gajda, *Determinanty cywilizacyjne i kulturowe edukacji medialnej*, w: *Edukacja medialna*, red. J. Marszałek-Kawa, Toruń 2005, s. 26.

³⁸ A. Lepa, *Pedagogika mass mediów*, Łódź 2007, s. 39.

³⁹ J. Gajda, *Determinanty cywilizacyjne...*, dz. cyt., s. 26.

wymagają, aby odbiorca komunikat rozwijał⁴⁰. Media gorące w swoim komunikacie mają bardzo dużo informacji, ponieważ przyjmuje ona gotową postać, ogranicza wysiłek intelektualny odbiorcy. Media zimne wymagają aktywności intelektualnej odbiorcy, ponieważ dostarczają minimalnej ilości elementów niezbędnych do ich zrozumienia⁴¹.

Stanisław Juszczyk dzieli media na proste i złożone⁴². Media proste składają się z materiału i komunikatu, nie wymagają technicznego środka dydaktycznego, np.: zdjęcia, okazy, mapy, książki itp. Media złożone składają się z materiałów, komunikatów oraz technicznego środka dydaktycznego. Do mediów dydaktycznych należą pedagogiczne środki pracy, przy pomocy których uczniowie uczą się określonych umiejętności praktycznych, np.: komputer na lekcji informatyki, piłka na lekcjach wychowania fizycznego, maszyny na warsztatach szkolnych. Dawniej media dydaktyczne nazywane były środkami lub pomocami dydaktycznymi⁴³. Medium dydaktyczne może się składać z kilku elementów: technicznego środka dydaktycznego (urządzenie elektryczne, dzięki któremu można przesyłać informacje), materiału dydaktycznego (nośnik informacji), komunikatu (informacja w postaci bodźców sensorycznych np. obrazu, dźwięku)⁴⁴.

Środki masowego przekazu mogą być dzielone w zależności od kryteriów, które zostają przyjęte, a odnoszą się do rodzaju przekazu, nadawcy, odbiorcy.

Nowe media kojarzą się głównie z możliwościami, jakie przyniósł internet. Określenie czym dokładnie są nowe media następuje pewnych trudności, ponieważ nie istnieje jedno przyjęte ogólnie stanowisko w tej dziedzinie⁴⁵. Termin ten bardzo często używany jest błędnie lub jest nadużywany. Najważniejsze cechy nowych mediów wg Lwa Manovicha to⁴⁶:

- reprezentacja numeryczna: obiekty nowych mediów mogą być opisane matematycznie i poddane obróbce poprzez działanie algorytmu,
- modularność: obiekt nowych mediów składa się z części, które są podzielne do pewnego poziomu. Niepodzielne części, takie jak np. piksele posiadają modułarną budowę, co ułatwia wprowadzanie różnorodnych zmian,
- automatyzacja: obróbka, tworzenie i udostępnianie nowych mediów może odbywać się bardziej automatycznie,
- wariacyjność – obiekt nowych mediów podlega zmianom,

⁴⁰ M. McLuhan, *Środek jest przekazem*, Warszawa 1968, s. 22-23.

⁴¹ Tenże, *Wybór pism. Przekazniki, czyli przedłużenie człowieka. Galaktyka Gutenberga. Poza punktem zbiegu*, Warszawa 1975, s. 61.

⁴² S. Juszczyk, *Komunikacja człowieka z mediami*, Katowice 1998, s. 58.

⁴³ M. Musioł, *Media w procesie wychowania*, Toruń 2006, s. 9.

⁴⁴ W. Strykowski, *Audiowizualne materiały dydaktyczne*, Warszawa 1984, s. 14-15.

⁴⁵ M. Szpunar, *Czym są nowe media – próba konceptualizacji*, „Studia medioznawcze” 35(2008), nr 4, s. 33.

⁴⁶ L. Manovich, *Język nowych mediów*, Warszawa 2006, s. 91-118.

- transkodowanie – nowe media pozwalają zmieniać formaty oraz zamieniać media na dane komputerowe.

Inne cechy nowych mediów to: wzajemne powiązania, użytkownicy występujący w roli nadawców, interaktywność, wielość sposobów użycia i otwartość, wszechobecność oraz niedookreśloność przestrzenna i delokalizacja⁴⁷.

Nowe media różnią się od starych w sposób jakościowy, przede wszystkim zwraca się tu uwagę na zacieranie się różnic między osobą nadawcy a osobą odbiorcy. Użytkownik nowych mediów raz występuje w jednej, a raz w drugiej postaci. Osoba oglądająca materiał w serwisie internetowym YouTube, a więc będąca odbiorcą, w chwilę później może go skomentować lub nadawać własny materiał, stając się nadawcą. Nowe media pociągają za sobą również pewnego rodzaju zmiany w sferze kultury, np. unifikację form i gatunków telewizyjnych⁴⁸. Jednocześnie w nowych mediach silnie widoczny jest proces konwergencji. Samo to pojęcie stosowane jest w innych naukach. W medioznawstwie oznacza ono, że nowe formy komunikowania powstają w wyniku przenikania się dostępnych technologii na wspólnej platformie, w naszych czasach dochodzi do tego w technologii cyfrowej⁴⁹. Urządzenia medialne i komunikacyjne zaczynają pełnić podobne funkcje, chociaż początkowo nie były ze sobą zbliżone i spokrewnione⁵⁰. We współczesnych mediach dochodzi więc do przenikania się różnych mediów. Człowiek, używając telefonu komórkowego, może zarówno słuchać radia, jak i pisać maile. Podstawę konwergencji stanowi rozwój multimediów⁵¹. Multimedia łączą ze sobą różne formy medialne, tj.: obraz, dźwięk, tekst, a kiedy dodano do nich hipertekst, stały się hipermediami. Jednak przejawy samej konwergencji można dostrzec już w latach 20. XX wieku, np. współpracę tytułów prasowych z rozgłośniami radiowymi⁵². Jednak prawdziwym faktem konwergencja stała się wraz z upowszechnieniem się internetu.

Specjaliści wskazują na trzy rodzaje konwergencji w odniesieniu do mediów⁵³:

- techniczną – występowanie wielu rodzajów komunikacji medialnej w cyfrowej wersji,
- ekonomiczną – dzięki informacji występującej na wielu platformach możliwe staje się uzyskanie dodatkowych przychodów (głównie dzięki reklamom),
- regulacyjną – może być częściowo lub całkowicie regulowana.

⁴⁷ D. McQuail, *Teoria komunikowania masowego*, Warszawa 2007, s. 57.

⁴⁸ J. Skrzypczak, *Popularna encyklopedia mass mediów*, Poznań 1999, s. 376.

⁴⁹ T. Kowalski, *Mediamorfoza – rzecz o przyszłości mediów i mediach przeszłości w aspekcie konwergencji*, „Studia medioznawcze” 1(2001), s. 26.

⁵⁰ M. Drożdż, *Różne wymiary konwergencji technologicznej*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 36(2007), s. 59.

⁵¹ K. Kopecka-Piech, *Koncepcje konwergencji mediów*, „Studia medioznawcze” 46(2011), nr 3, s. 14.

⁵² J. Kreft, *Problemy z konwergencją*, „Studia medioznawcze” 46(2011), nr 3, s. 29.

⁵³ Tamże, s. 28.

Wymienia się również określone typy konwergencji, w ten sposób mówi się o⁵⁴:

- konwergencji technologicznej – opisuje cyfryzację całej zawartości mediów, w zjawisku tym mieści się również konwergencja urządzeń, tzn. łączenie różnych funkcji w jednym urządzeniu oraz o konwergencji rozwiązań, czyli ujednoczeniu metod dostępu i korzystania z mediów, a także o konwergencji sieciowej, czyli integracji sieci i komunikacji między sieciami,
- konwergencji ekonomicznej – mówi się w niej o konwergencji rynkowej i regulacyjnej, czyli o łączeniu rynków telekomunikacyjnych, technologii informacyjnych i mediów oraz o konwergencji korporacyjnej, tzn. o zbliżeniu się do siebie interesów podmiotów należących do branży: medialnej, informatycznej, telekomunikacyjnej i rozrywkowej,
- konwergencji zawartości – zawartość mediów również staje się coraz bardziej zbieżna, jednocześnie zachodzą zmiany w samych użytkownikach (pojawienie się prosumentów oraz produkcji przez użycie).

Rola katechezy w kształtowaniu właściwego stosunku młodzieży do mediów

Od dawna wychowawcy zwracali uwagę, że niekontrolowane korzystanie z mediów może prowadzić do wielu negatywnych zjawisk. Tymczasem media na stałe zmieniły życie całych pokoleń ludzi. Stanowią źródło informacji, rozrywki i edukacji. Dzięki internetowi stały się prawdziwie interaktywne i jeszcze istotniej angażują człowieka. Telefony komórkowe zyskały możliwość łączenia się z internetem, co znacznie wpłynęło na ich atrakcyjność. Pojawiły się serwisy społecznościowe, w których ludzie mogą podejmować próby kreowania samych siebie. Zjawiska te szczególnie atrakcyjne wydają się dla dzieci i młodzieży, jednak nawet ludzie dorośli niejednokrotnie nie radzą sobie z właściwym użytkowaniem mediów i nie potrafią właściwie z nich korzystać.

Zagrożenia wychowawcze związane z patologicznym korzystaniem z mediów należy rozpatrywać wieloaspektowo. Mogą one wynikać z nadmiernego, niekontrolowanego spędzania czasu na korzystaniu z mediów i przybierać postać swoistego uzależnienia. Zazwyczaj specjaliści zwracają uwagę na następujące zagrożenia: zatracenie się w świecie gier komputerowych, cyberzwiązki, cyberprzemoc, uzależnienie od internetu (netoholizm), występowanie niebezpiecznych stron i działalność sekt⁵⁵. Młodzież i dzieci najchętniej korzystają z internetu, z tego powodu największy nacisk należy kłaść właśnie na to medium. Oprócz wyżej wymienionych zagrożeń konieczne jest również analizowanie treści, z którymi stykają się wy-

⁵⁴ K. Kopecka- Piech, dz. cyt., s. 15-24.

⁵⁵ J. Zieliński, *Zagrożenia wychowawcze w cyberprzestrzeni*, w: *Uczeń bezpieczny w cyberprzestrzeni*, red. D. Szeligiewicz-Urban, Sosnowiec 2012, s. 11-15.

chowankowie w mediach. Media i ich przekazy, niezależnie od swojej pierwotnej funkcji, również kształtują postawy ludzi⁵⁶. Uwzględniając ten fakt, osoby odpowiedzialne za wychowanie powinny kłaść duży nacisk na treść mediów, z którymi obcuje dzieci i młodzież. Należy również pamiętać, że długotrwały kontakt z mediami związany jest z długotrwałym przesiadywaniem w jednej pozycji. Z tego powodu oprócz problemów dotyczących psychiki wychowanek należy pamiętać również o problemach fizycznych, tj.: wady postawy, wady wzroku, rozchwianie emocjonalne i nadpobudliwość⁵⁷.

J. Gajda, analizując negatywny wpływ, jaki na wychowanie mogą mieć media, skupia się na trzech zjawiskach⁵⁸:

- prezentowaniu rzeczywistości w krzywym zwierciadle – media mają tendencję do wyolbrzymiania zjawisk negatywnych i poszukiwania sensacji,
- upowszechnianie i utrwalanie obiegowych opinii oraz konsumpcyjnego stylu życia – wartości materialne w mediach mają znaczenie wiodące,
- pogłębiający się proces dekulturacji jako wynik procesu globalizacji – w mediach dominuje głównie kultura popularna.

Szczególny niepokój może budzić część mediów adresowana do młodzieży. Ich treść stanowi wybitnie antywychowawczy przykład oddziaływania na młodzież⁵⁹.

Jak wspomniano wcześniej, młodzież uczestniczy zarówno w kulturze wysokiej (elitarnej), jak i popularnej (masowej). Najważniejszymi cechami kultury masowej są homogenizacja oraz zasada wspólnego mianownika⁶⁰. Homogenizacja to proces przenikania się elementów kultury wysokiej i niskiej. Tak powstała „papka” jest łatwa w odbiorze, ponieważ do dekodowania przekazu nie jest wymagana wiedza ani rozwinięty zmysł artystyczny. Według zasady wspólnego mianownika producenci kultury popularnej odwołują się jedynie do najbardziej popularnych motywów. Ponieważ kultura masowa uległa komercjalizacji, nastawiona jest na przynoszenie zysku, z tego powodu jej wytwory mają być dobrze przyjmowane przez odbiorców. Następuje więc odwoływanie się do takich motywów i treści, które będą mogły być konsumowane przez odbiorcę masowego, a więc odbiorcę, który nie ma wyrobionego gustu. Nietrudno stwierdzić, że kultura taka nie pozwala na prawdziwy rozwój osobowy młodzieży. Tak rozumiana kultura traci swoją optykę personalistyczną, przestaje być nastawiona na całościowy rozwój osób, a staje się nastawiona na przynoszenie zysku i konsumpcję.

⁵⁶ A. Lepa, dz. cyt., s. 48.

⁵⁷ B. Kosek-Nita, *Współczesne media – szansa czy zagrożenie rozwoju dzieci i młodzieży*, w: *Uczeń bezpieczny w cyberprzestrzeni*, dz. cyt., s. 61.

⁵⁸ J. Gajda, *Media w edukacji*, Kraków 2003, s. 63-65.

⁵⁹ M. Małek, *Młodzieżowe media rozrywkowe antynomią wychowania*, „Kultura – Media – Teologia” 10(2012), s. 32-45.

⁶⁰ E. Kuraciński, *Wyznaczniki kultury masowej*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 21(2005), s. 410.

Powyższa analiza uwidacznia, że współczesna kultura młodzieży stanowi wyzwanie dla katechezy. Pierwsze z wyzwań polega na samej wizji kultury, bo kultura popularna, w której głównie żyje młodzież, jest sprzeczna z wizją kultury, jaką ma Kościół. Kultura masowa nastawiona jest na konsumpcję, podczas gdy według personalistycznej wizji Kościoła powinna być ukierunkowana na człowieka i jego wieloraki rozwój. Sprawia to, że młody człowiek staje się konsumentem zhomogenizowanej kultury, której przyswajanie odbywa się w sposób bezrefleksyjny, nastawione jest na używanie. W oczywisty sposób takie obcowanie z wytworami kultury nie wiąże się z harmonijnym rozwojem. Ponieważ młody człowiek dorasta w warunkach kultury masowej prowadzi to do kolejnego wyzwania dla katechezy – braku umiejętności dekodowania treści kultury wysokiej. Tymczasem treści przekazywane na katechezie i w trakcie szkolnych lekcji religii wiążą się z kulturą elitarną. Trzecie wielkie wyzwanie, jakie pojawia się przed działaniami katechetycznymi, dotyczy treści, jakie docierają i z jakimi styka się młodzież. Treści aprobowane w kulturze masowej odbiegają od ideału chrześcijańskiego, nastawione są na lekkie tematy oraz rozbudzanie potrzeb konsumpcyjnych człowieka. Bardzo często kultura popularna prowadzi do erozji wartości chrześcijańskich oraz tych, na których buduje się ewangelizację. Często dzieje się to przy pełnej aprobacie świata mediów, który przemawia do młodzieży silniej niż wychowawcy czy katecheci.

Z uwagi na powyższe wydaje się właściwe zaproponowanie następujących rozwiązań:

1. Szersze uświadamianie młodzieży, czym powinna być kultura. Idealne do tego wydają się szkolne lekcje religii oraz katecheza parafialna. W trakcie tych działań powinno tłumaczyć się młodzieży wizję kultury jaką ma Kościół oraz uczyć ją odbioru kultury wysokiej. Zachęcenie młodzieży do obcowania z kulturą elitarną oraz powrót do niej wydają się bardzo ważne z uwagi na intensywny rozwój młodzieży.
2. Podejmowanie prób przesycania kultury, z którą młodzież jest zaznajomiona treściami ewangelicznymi. Szczególnie obiecujące wydaje się docieranie do młodzieży za pośrednictwem portali społecznościowych. Przeprowadzone przez autora niniejszej publikacji badania wykazały, że 48,8% młodzieży w wieku gimnazjalnym deklaruje zetknięcie się z treściami religijnymi za pośrednictwem mediów społecznościowych, jednocześnie najczęściej wskazań dotyczących rodzaju tych treści odnosiło się do treści obrazoburczych⁶¹. Z uwagi na to wydaje się właściwe przesycanie przestrzeni portali społecznościowych właściwymi treściami religijnymi, które w naturalny sposób będą wędrowały w przestrzeni internetu i docierały do szerokich rzesz użytkowników.

⁶¹ M. Małek, *Serwisy społecznościowe miejscem nowej ewangelizacji*, w: *Duszpasterstwo młodzieży w Polsce wobec współczesnych przemian*, red. P. Ochotny, M. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2018, s. 423-424.

3. Tworzenie kultury chrześcijańskiej nastawionej na młodzież. Działanie to wydaje się bardzo ważne. Można wspomnieć o wytwórni Lightside Games, która specjalizuje się w grach komputerowych o tematyce religijnej lub o rosnącej popularności planszowych gier religijnych. Celem tych produktów jest przybliżanie użytkownikom treści religijnych.

Kultura współczesnej młodzieży stanowi wielkie wyzwanie i impuls dla katechezy. Z pewnością szybkie zmiany współczesnego świata zachęcają do poszukiwania wciąż nowych odpowiedzi katechetycznych. Powyższa refleksja ma ułatwić zrozumienie kultury młodzieży oraz wspomóc praktyczne działania katechetyczne. Jednak temat ten z pewnością jest bardzo szeroki i wymaga dalszych badań.

Streszczenie

W artykule zawarto refleksję nad kulturą współczesnej młodzieży jako wyzwaniem dla katechezy. Opisano zjawisko kultury oraz przybliżono jej koncepcje. Opisano uczestnictwo młodzieży w kulturze. Podano również jakie są najbardziej popularne nośniki kultury wśród młodzieży. W dalszej części opisano specyfikę przekazu, która charakteryzuje współczesne media masowe. Podano również jakie wyzwania dla katechezy stwarza współczesna kultura, w której uczestniczy młodzież.

Słowa kluczowe: kultura młodzieży, katecheza młodzieży, szkolne nauczanie religii, wyzwania katechetyczne

CONTEMPORARY YOUTH CULTURE AS A CHALLENGE FOR CATECHESIS

Summary

This article contains reflection upon modern youth culture as a challenge for catechesis. It describes the phenomenon of culture and explains its concepts. Describes the participation of youths in culture. The article also lists the most popular cultural mediums among the youth. The latter section describes specifics of cultural messages characteristic of modern mass media. It also describes the specific catechetical challenges posed by modern culture the youths participate in.

Keywords: youth culture, youth catechesis, school teaching of religion, challenges of catechesis

Sommario

L'articolo riflette sulla cultura della gioventù moderna come una sfida per la catechesi. È stato descritto il fenomeno della cultura e i suoi concetti. Viene descritta la partecipazione dei giovani alla cultura. Vengono anche dati i media più popolari della cultura tra i giovani. Di seguito vengono descritte le specifiche del messaggio che caratterizza i moderni mass media. Sono state presentate le sfide per la catechesi poste dalla cultura contemporanea a cui partecipano i giovani.

Parole chiave: cultura giovanile, catechesi giovanile, insegnamento della religione scolastica, sfide catechistiche

Bibliografia

- Cichosz M., Lewicka M., Molesztak A., *Animacja społeczno-kulturalna. Współczesne wyzwania. Młodzież i seniorzy jako odbiorcy kultury*, Kraków 2018.
- Drożdż M., *Różne wymiary konwergencji technologicznej*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, 36(2007).
- Fatyga B., *Wartości jako generatory żywej kultury*, w: *Praktyki kulturalne Polaków*, red. R. Drozdowski, B. Fatyga, M. Filiciak i in., Toruń 2014.
- Filipiak M., *Pojęcie kultury*, w: *Wprowadzenie do socjologii kultury*, red. M. Filipiak, Lublin 2009.
- Gajda J., *Antropologia kulturowa. Wprowadzenie do wiedzy o kulturze*, Kraków 2012.
- Gajda J., *Determinanty cywilizacyjne i kulturowe edukacji medialnej*, w: *Edukacja medialna*, red. J. Marszałek-Kawa, Toruń 2005
- Gajda J., *Media w edukacji*, Kraków 2003,
- Juszczyk S., *Komunikacja człowieka z mediami*, Katowice 1998.
- Kopecka-Piech K., *Koncepcje konwergencji mediów*, „Studia medioznawcze” 46(2011), nr 3.
- Kosek-Nita B., *Współczesne media – szansa czy zagrożenie rozwoju dzieci i młodzieży*, w: *Uczeń bezpieczny w cyberprzestrzeni*, red. D. Szeligiewicz-Urban, Sosnowiec 2012.
- Kowalski T., *Mediamorfoza – rzecz o przyszłości mediów i mediach przyszłości w aspekcie konwergencji*, „Studia medioznawcze” 1(2001).
- Krąpiec M. A., *Ja – człowiek. Zarys antropologii filozoficznej*, Lublin 1979.
- Kreft J., *Problemy z konwergencją*, „Studia medioznawcze” 46(2011), nr 3.
- Kulpaczyński S., *Psychologia rozwojowo-wychowawcza nie tylko dla katechetów*, Lublin 2009.
- Kuraciński E., *Wyznaczniki kultury masowej*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 21(2005).
- Kwak A., *Rodzina i młodzież. Teoria i badania*, w: *Młodzież a rodzina*, red. A. Kotlarska-Michalska, Poznań 2009.
- Lepa A., *Pedagogika mass mediów*, Łódź 2007
- Levi-Strauss C., *Antropologia strukturalna*, Warszawa 1970.
- Małek M., *Młodzieżowe media rozrywkowe antynomią wychowania*, „Kultura-Media-Teologia” 2012.
- Małek M., *Serwisy społecznościowe miejscem nowej ewangelizacji*, w: *Duszpasterstwo młodzieży w Polsce wobec współczesnych przemian*, red. P. Ochotny, M. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2018.
- Manovich L., *Język nowych mediów*, Warszawa 2006.
- McLuhan M., *Środek jest przekazem*, Warszawa 1968.

- McLuhan M., *Wybór pism. Przekazniki, czyli przedłużenie człowieka. Galaktyka Gutenberga. Poza punktem zbiegu*, Warszawa 1975.
- McQuail D., *Teoria komunikowania masowego*, Warszawa 2007.
- Murawski M., *Rozwój religijny*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989.
- Musioł M., *Media w procesie wychowania*, Toruń 2006.
- Nowak S., *Metodologia badań socjologicznych*, Warszawa 1970.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1998.
- Pater R., *Edukacja muzealna – wychowanie do adekwatnego uczestnictwa w kulturze*, „Parezia” 1(2017).
- Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M., *Psychologia rozwoju człowieka, tom 1, zagadnienia ogólne*, Warszawa 1996.
- Skrzypczak J., *Popularna encyklopedia mass mediów*, Poznań 1999.
- Słupska K., *Uczestnictwo w kulturze współczesnej młodzieży. Młody człowiek jako odbiorca i twórca treści (widz i kreator)*, w: *Młodzież w dobie przemian społeczno-kulturowych*, red. K. Segiet, Poznań 2015.
- Strykowski W., *Audiowizualne materiały dydaktyczne*, Warszawa 1984.
- Szafraniec K., BoniM., *Młodzi 2011*, Warszawa 2011.
- Szafraniec K., *Młodość jako wyłaniający się problem i nowa polityczna siła*, „Nauka” 1(2012).
- Szpunar M., *Czym są nowe media – próba konceptualizacji*, „Studia medioznawcze” 35(2008), nr 4.
- Taylor L., Willis A., *Medioznawstwo*, Kraków 2006.
- Urbanek J., *Uczestnictwo młodzieży akademickiej w kulturze*, Kraków 2002.
- van Dijk J., *Společne aspekty nowych mediów. Analiza społeczeństwa sieci*, Warszawa 2010.
- Zajączkowski A., *Rzecz o socjologii*, Warszawa 1993.
- Zieliński J., *Zagrożenia wychowawcze w cyberprzestrzeni*, w: *Uczeń bezpieczny w cyberprzestrzeni*, red. D. Szeligiewicz-Urban, Sosnowiec 2012.